

ત્રાગ પ્રકીર્ણ અભિલેખો

લક્ષ્મણ ભોજક

શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના સંગ્રહના ત્રણ અઘાવધિ અપ્રકટ રહેલ અભિલેખોની સવિવેચન વાચના અત્રે પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે.

(૧)

આ લેખ સં. ૧૧૬૦ / (ઈ. સં. ૧૧૦૪)ની આરસની જિન પ્રતિમાના કપડવંજથી પ્રાપ્ત થયેલ (અને સંસ્થાને ભેટ મળેલ) પબાસણ પર અંકિત થયો છે. (લા. દં. મૂ. ક્રમાંક ૧૨૨૫). આની નોંધ તો આગાઉ પ્રકટ થઈ ચૂકેલી છે; પણ લેખની વાચના ત્યાં ન દીધેલ હોઈ અહીં પૂરો પાઠ આપવો ઉપયુક્ત છે:

- [પં. ૧] ૧ સંવત્ ૧૧૬૦ શ્રીચંદ્રકુલે શ્રીવીરભદ્રાચાર્ય-
સંતાને શ્રેષ્ઠિ નાગ પાપા થાનટ્ટે હાલા લાજા
[પં. ૨] તથા શ્રાવિકા પાહી માત્ર (નાથ ?) શ્રીમદ્
અનંતસ્વામિ પ્રતિમા મોક્ષાર્થ પ(પ્ર)ણમંતિ ॥

ચંદ્રકુલના વીરભદ્રાચાર્ય આઘ્નાયને અનુસરતા પરિવારે ભરાવેલી પ્રતિમા સમ્બન્ધના આ લેખમાં શ્રેષ્ઠિ નાગ પછીના પાંચ અક્ષરોનો અર્થ અસ્પષ્ટ છે. પછી આવતા (શ્રાવકોનાં)નામ (પાપા થાનટ્ટ ? તથા હાલા, લાજા) તથા શ્રાવિકા પાહીનું નામ ભરોબર વંચાય છે. પ્રતિમા જિન અનંત(નાથ)ની છે. લેખને અંતે “મોક્ષાર્થ પ્રણમંતિ” જેવા શ્લોકામ્બર સંપ્રદાય માટે અલાક્ષણિક પણ દિગમ્બર સંપ્રદાયની પરિપાટીના અભિલેખોમાં જેવા મળતા શબ્દો છે. વીરભદ્રાચાર્ય કોણ હશે તે આમ તો કહેવું કઠણ છે. ઈસ્વીસનની ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં એક અજ્ઞાત-ગચ્છીય વીરભદ્રાચાર્ય પ્રણીત આરાધના-પતાકા (સં. ૧૦૪૮ / ઈ. સં. ૧૦૨૨), ભક્તપરિજ્ઞા, અને આતુરપ્રત્યાખ્યાન (તૃતીય) નામક ત્રણેક પ્રકીર્ણક વર્ગની રચનાઓ મળે છે. અભિલેખમાં એમના નામ પછી “સંતાને” શબ્દ હોવાથી તેઓ ઈ. સં. ૧૧૦૪ થી પૂર્વે થઈ ગયેલા છે એટલું તો ચોકકસ. સંભવ છે કે પ્રસ્તુત વીરભદ્રાચાર્ય જ અહીં વિવક્ષિત હોય.

લેખનું બીજું મહત્વ એ છે કે ચંદ્રકુલીન નવાંગવૃત્તિકારના પ્રશિષ્ય દેવભદ્રકૃત પાર્શ્વનાથચરિત્ર (પ્રાકૃત: વિ. સં. ૧૧૬૮ / ઈ. સં. ૧૧૧૨)માં કપડવંજમાં વાયટજાતીય શ્રેષ્ઠિ ગોવર્ધને (પ્રાય: ઈ. સં. ૧૦૫૦માં) બાવન જિનાલય કરાવેલું એવી નોંધ છે. સંભવ છે કે સંદર્ભગત પ્રતિમાની પ્રસ્તુત મંદિર અંતર્ગત કોઈ દેવકુલિકાદિમાં પ્રતિષ્ઠા થઈ હોય. વૈદ્યે પ્રસ્તુત મંદિરનો ઉલ્લેખ ગુણચંદ્રકૃત મહાવીરચરિય (સં. ૧૧૩૯ / ઈ. સં. ૧૦૮૩)માં થયેલો છે એવી નોંધ કરી છે. મંદિર વાયટગચ્છીય જીવદેવસૂરિશિષ્ય જિનદત્તસૂરિના ઉપદેશથી બનેલું.

(૨)

તારંગા પર્વત, મધ્યકાલીન તારણદુર્ગ વા તારણગઢ, પર ગુરુશ્વર કુમારપાળે અર્હત્ અજિતનાથના મેરુપ્રાસાદનું નિર્માણ કરાવેલું. મૂળનાયકની અસલી પ્રતિમા તથા મંદિરના મૂળ પ્રશસ્તિ-લેખાદિ તો મુસ્લિમ આક્રમણ સમયે નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં છે, પરન્તુ વાઘેલાયુગ, અને તે કાળ પછીના, કેટલાક અભિલેખો બચ્યા છે ખરા, તેમાં મન્ત્રીશ્વર વસ્તુપાળે કરાવેલ બે જિન પ્રતિમાઓના સં. ૧૨૮૪ / ઈ. સં. ૧૨૨૮ના લેખ ઘરાવતા પબાસણો તથા સં. ૧૩૦૫ / ઈ. સં. ૧૨૪૯ના ધર્મઘોષસૂરિની આઘ્નાયના આચાર્ય ભુવનચન્દ્ર દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત બે લેખો પ્રસિદ્ધ

થઈ ગયા છે. આ સિવાય જીર્ણોદ્ધાર સમયે સાહુ ગોવિન્દે ૧૫મા શતકના ભરાવેલ મૂળનાયકની નવીન પ્રતિમાનો અત્યંત ઘસાયેલો લેખ પણ જોટલો વંચાયો તેટલો પ્રકાશમાં આવી ગયો છે^૧. અઢી-ત્રણ દાયકા પૂર્વે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી તરફથી થયેલ જીર્ણોદ્ધારમાં ગૂઢમંડપના એક અષ્ટકોણ સ્તંભ (ક્રમાંક ૮) પરથી ચૂનાદિનો લેખ ઉખેડ્યા બાદ નિમ્નલિખિત ૧૭ પંક્તિનો લેખ પ્રકાશમાં આવ્યો છે. યથા : (જુઓ સંલગ્ન ચિત્ર ૬)

- (૧) ઝ્ ૦|| સ્વસ્તિ શ્રીમદ્ અણહિલ(હ્)
- (૨) પુરપાટકે સંવ. ૧૩૦૨ વર્ષે ||મા-
- (૩) દ્રવા શુદિ ૧ ગુરાવદ્યેહ શ્રી
- (૪) મહારા[જા]ધિરાજ શ્રીવીશલદે-
- (૫) વ વિજય રાજ્યે શ્રીતારણિગ-
- (૬) દે સંતિષ્ઠમાન શ્રીઅજિતસ્વા-
- (૭) મિદેવીય કલ્યાણકયાત્રાયાં
- (૮) સંઘપ્રમુખ્ય વણિકી(ક)નાં પ્રોલિ-
- (૯) ક-માલિક-પ્રભૃતીનાં પા-
- (૧૦) લ ષ૦ તેજણ સુત ષ૦ મીમા-
- (૧૧) ક..... જા ભાચ્યા શ્રીદેવી
- (૧૨)
- (૧૩)
- (૧૪)
- (૧૫) ..... દેવઅજિતસ્વામિ
- (૧૬)
- (૧૭) . વંદિતા ।

લેખની છેલ્લી ચાર પંક્તિઓ ઘસાઈ ગયેલ હોઈ તે પૂરેપૂરી વાંચવી દુષ્કર છે. સાંપ્રત લેખની સાફસફાઈ બાદનાં થોડાં વર્ષો પછી મારી મુલાકાત સમયે તે લેખ વંચાયો તેવો ઉતારી લીધેલો. તે પછી બેએક વર્ષ બાદ પ્રા. મધુસૂદન ઢાંકીએ વારાણસી-સ્થિત American Institute of Indian Studies ના તસવીર-સંગ્રહમાંથી સંદર્ભગત લેખનું ચિત્ર મોકલી આપેલું, જેના આધારે કેટલીક વિશેષ સ્પષ્ટતા થઈ શકી છે.

લેખ સં. ૧૩૦૨ / ઈ. સં. ૧૨૪૬માં અણહિલ(લ)પુરપાટકમાં (વાઘેલા) મહારાજધિરાજ વીસળદેવનું શાસન ચાલતું હતું ત્યારે તારણિગદે (તારણદુર્ગે) સંતિષ્ઠમાન શ્રી અજિતસ્વામિ દેવની કલ્યાણક યાત્રા સંબંધનો છે. લેખમાં સંબંધકર્તા સંઘના પ્રમુખ વણિકોનાં નામ આપ્યાં છે. સંલવતયા (આવિકા) શ્રીદેવી તરફથી કોઈ દાન આપ્યાનો પ્રસંગ હોય તેમ લાગે છે.

લેખ વીસળદેવના શાસન સમયનો, અને તેનું નામ દેતો હોઈ, મહત્વનો છે.

(૩)

લા. દ. બા. સં. વિ. મં. ના સંગ્રહમાં પ્રસ્તુત અભિલેખ સફેદ આરસ પર કોતરેલ ૪૮ પદ્ય ઉપરાન્તની પ્રશસ્તિના, જમણી તરફનો બચી ગયેલા ૧/૩ ભાગ, પ્રાય: ૩૯ X ૨૭ સે. મી. ના માપના અવશિષ્ટ ખંડ રૂપે છે (મૂર્તિ વિભાગ નં. ૧૩). લેખ મૂળે ૧૯ પંક્તિમાં હતો અને પંક્તિ દીઠ સરેરાશ ૨ ૧/૨ થી સહેજ ઝાઝેરાં પદ્યો

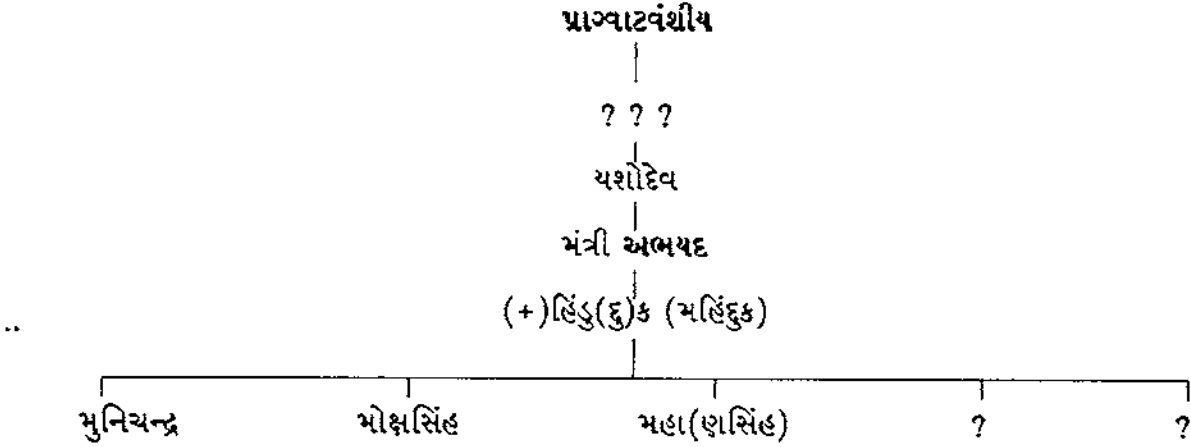
કોરાયેલાં હશે. લેખની પહોળાઈ કરતાં લંબાઈ ઠીક ઠીક વિશેષ હશે. લેખ ક્યાંથી મળ્યો તેની નોંધ પ્રાપ્ત નથી.

- [પં૦ ૧] -----નાનગસ્ય પ્રભું તં નમામિ ॥૧ દુઃકર્મવ-
 [પં૦ ૨] -----[ન]મામ્મિ ભક્ત્યા ॥૩ (?) પ્રાગ્વાટવંશઃ સરલઃ સુપર્વ્યે-
 [પં૦ ૩] -----સ્વર્ણમયી સિદ્ધિરપ્યભૂત્ સામર (?) સ્ય તુ ॥૬ દાન-
 [પં૦ ૪] -----॥ ૧ તતો યશસ્વિનસ્તસ્ય યશોદેવઃ સુતોઽભ-
 [પં૦ ૫] -----(યદ) પદ્યયશ્ચતુર્ણાં જઙ્ગિરે ક્રમાત્ । સ્ત (?) મલાશુંગારા-
 [પં૦ ૬] -----કિલ શિરઃ સ્થાયીતિ વિભ્રન્ મુદં પાતાલેશમ-
 [પં૦ ૭] -----(ક)રણવ્યાપારસમલંકૃતઃ । જિનાજ્ઞાયાં યથાર્થા
 [પં૦ ૮] -----હિંદુક ઇતિ ર્હ્યાતઃ સુતોઽભયદમંત્રિણઃ । આસણઃ
 [પં૦ ૯] -----જઃ ॥૨૩ મુનિચંદ્રસ્તુતોઽસ્તિ મોક્ષસિંહો મહ-
 [પં૦ ૧૦] -----જેઝમે । ળ(૧)ઘા નાયિકદેવીતિ પરાજૈતરિ
 [પં૦ ૧૧] -----પરઃ મદનસ્યેતિ ભુવિ મહાદેવસુતા (૧) વિશ્રુતિં પ્રાપુઃ
 [પં૦ ૧૨] -----કિલ ॥૩૧ મહિમરાજ ઇતિ પ્રથિતઃ સુતો
 [પં૦ ૧૩] -----યા મહાનંદ ભગિન્યાસ્તનયાઽભવત્ । જાડકે
 [પં૦ ૧૪] -----દ ઉપયેમે ગુણાન્દુતા । આભાક ઇતિ વિરહ્યાતઃ
 [પં૦ ૧૫] -----ચ સદનસ્યાષ્ટાપદસ્યાયિ ચ પ્રોદ્ધારોઽસ્મ ભવિષ્ય-
 [પં૦ ૧૬] -----॥૪૧ સાહૂ પાલ્હણદેવે (૧૨/) ધ્યામનુમત્યા સ્વગોત્રિણાં
 [પં૦ ૧૭] -----ઽપિ સૂર્યેઃ । ચક્રુ પ્રતિષ્ઠાં સંઘાતઃ ક્રમ ઇવ હિયુ
 [પં૦ ૧૮] -----રાજકવિષ્ચક્રે પ્રશસ્તિં મહ્લદેવજઃ ॥૪૮ પ્રાગ્વા
 [પં૦ ૧૯] (ટ) ---દેવેન કારિતઃ ॥ ઉત્કીર્ણાં સૂત્રં હરિપાલેન શુભં ભવતુ

લેખનો મોટો ભાગ આમ જતો રહેવાથી તેનો પૂરો પાઠ ઉપલબ્ધ ન હોતાં થોડીક જ વિગતો સમજી શકાય છે. પ્રથમ પદ્યના અવશિષ્ટ ચરણમાં... નાનગસ્ય પ્રભું તં નમામિ સરખો ચરણ ખંડ આવે છે. આમાં “નગ” શબ્દ વિવક્ષિત હોય તો પ્રશસ્તિકાર કોઈ પર્વતસ્થ જિનેન્દ્રને નમસ્કાર કરતા હોય તેવો અર્થ નીકળી શકે. (તારંગા પર્વત અભિપ્રેત હશે ?) ચોથા પદ્યનો પ્રારંભ “પ્રાગ્વાટવંશ” શબ્દથી થાય છે જેથી લેખના વિષયના કારાપક કોઈ પોરવાડવંશીય વણિક લાગે છે. એ પછી કારાપકનું વંશવર્ણન શરૂ થતું લાગે છે. તેમાં પ્રારંભે કોઈ અગ્રપુરુષ (નામ ગયું છે)ની પ્રશસ્તિ કરી છે. પછી પંક્તિ ૪માં, ૧૦માં પદ્યમાં, યશોદેવના પુત્ર અભ(યદ)નું નામ આવે છે. આગળનાં પદ્યો આ અભયદની પ્રશસ્તિ રૂપે હશે અને તેમાં [ક]રણ-વ્યાપાર-સમલંકૃત શબ્દ આવે છે તેથી તે મંત્રીપદે વિભૂષિત હશે. પંક્તિ ૮માં- હિંદુક ઇતિ ર્હ્યાતઃ સુતોઽભયદમંત્રિણઃ એવું વાક્ય આવે છે જેથી અભયદ મંત્રી હતો તેવું સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. તેના પુત્રના નામનો આગલો અક્ષર ગયો છે, પણ પૂરું અભિધાન ‘મહિંદુક’ હોવાનો સંભવ છે. એ પછી આગળ આ મહિંદુકની વંશાવળી આપી હોય તેવી કલ્પના કરી શકાય, પણ વ્યક્તિઓનો સંબંધ સ્પષ્ટ નથી. ત્યાં પંક્તિ ૯ માં મુનિચન્દ્ર, મોક્ષસિંહ, મહ[ણસિંહ ?] સરખાં નામો મળે છે. (આગળ નષ્ટ ભાગમાં બીજા પણ હશે) જે કદાચ મહિંદુકના પુત્રો હોય. પંક્તિ ૧૦માં નાયિક(કી)દેવી નામ આવે છે. પંક્તિ ૧૧માં “મદન” તેમજ પછી “મહાદેવસુતા”નો ઉલ્લેખ છે જે કદાચ મહિંદુકના પુત્રોમાંથી કોઈકની પત્ની હોય. ત્યાર બાદ પંક્તિ ૧૨માં “મહિમરાજ” પં. ૧૩માં “મહાનંદભગિન્યાસ્તનયા” સરખો ઉલ્લેખ છે. પં. ૧૪માં “આભાક” નામ આવે છે, અને પં. ૧૫માં અષ્ટાપદના ઉદ્ધારની વાત આવે છે. પં. ૧૬માં સાહૂ

પાલ્લણદેવ ઉલ્લિખિત છે. પં. ૧૭માં કોઈ સૂરિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠા સંપન્ન થયાનો ઉલ્લેખ છે. પં. ૧૮માં પ્રશસ્તિકારનું નામ મલ્લદેવપુત્ર રાજકવિ પ્રાગ્વાટ [+] દેવનું નામ આપ્યું છે, અને પં. ૧૯માં લેખ કોતરનાર તરીકે સૂત્રધાર હરિપાલનું નામ આપ્યું છે.

લેખમાં અપાયેલ વ્યક્તિઓમાંથી મેળ બેસી શકે છે તેમનું કોષ્ઠક આ રીતે બની શકે:

નાયિકીદેવી, મહિમરાજ, આભાક, સાહુ પાલ્લણદેવ આદિનો ઉપરની વ્યક્તિઓ સાથેનો સંબંધ બેસાડી શકાતો નથી. પણ તે આગળની એકાદ બે વિશેષ પેઢીઓના સભ્યો હોઈ શકે છે.

લેખના અક્ષરો મોટા છે, તેની લિપિ ઈસ્વીસનના તેરમા શતકના ઉત્તરાર્ધ અને ચૌદમા શતકના પ્રારંભની જણાય છે. લેખમાં કહેલ યશોદેવ-પુત્ર મંત્રી અભયદ તે અન્ય કોઈ નહીં પણ કુમારપાળનો દંડનાયક, જસદેવનો પુત્ર અભયડ છે. એની દેખરેખ નીચે કુમારપાળે તારંગા પર પ્રસિદ્ધ અજિતનાથનો (મેરુ જાતિનો) પ્રાસાદ (પ્રાયઃ ઈ. સં. ૧૧૬૦-૧૧૬૬ના અરસામાં) બંધાવેલો એવું સમીપકાલિક સ્રોત બૃહદ્ગચ્છીય સોમપ્રભાચાર્યના જિનધર્મપ્રતિબોધ (સં. ૧૨૪૧ / ઈ. સં. ૧૧૮૫) પરથી સિદ્ધ છે^૯. અભયદ ભીમદેવ દ્વિતીયના સમયમાં કર્ણાવતીનો દંડનાયક હતો, અને બૃહદ્ગચ્છીય વાઘી દેવસૂરિના સંતાનીય ચૈત્યવાસી પ્રધુમ્નસૂરિના આમ્નાયમાં ઉપાસક હતો^{૧૦}. પ્રસ્તુત શિલાલેખ સોલંકીયુગના એક પ્રસિદ્ધ મંત્રીવંશનો હોઈ, ખંડિત હોવા છતાં પણ, મહત્વનો છે. લેખ પૂર્ણ રૂપે મળી શક્યો હોત તો ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજકીય, સાંસ્કૃતિક તેમ જ ધાર્મિક ઇતિહાસના એક અજ્ઞાત પાસા પર નવીન જ પ્રકાશ લાધી શકાયો હોત^{૧૧}. પ્રશસ્તિકાર મલ્લદેવનો પુત્ર દેવાન્ત નામધારી કોઈ રાજકવિ હતો. એના વિષે તો ભવિષ્યમાં કોઈ સ્રોતમાંથી પ્રકાશ પડી આવે ત્યારે ખરી. લેખનો સમય ઈસ્વીસનની ૧૩મી શતીના ઉત્તરાર્ધનો હશે. શિલા કોરનાર શિલ્પી સૂત્રધાર હરિપાલ હતો.

ટિપ્પણો :-

૧. જુઓ પોપટલાલ દોલતરામ વેદ, કપડવંજની ઝીરવગ્રાથા, આગમોદ્ધારક ગ્રંથમાળા, કપડવણજ (કપડવંજ) ૧૯૮૪, પૃ. ૬, ૮, અને ૧૮૦, તથા ચિત્ર ૩.
૨. પોપટલાલ વેદ શ્રેષ્ઠિ યશોનાગ એવું વાંચે છે અને શ્રાવિકાનું નામ પાલિ વાંચે છે તે બરોબર નથી.

૩. જુઓ અમૃતલાલ મોહનલાલ ભોજક, *પદ્મણ્યસુતાઈ*, જૈન-આગમ-ગ્રન્થમાલા ગ્રન્થાંક ૧૭ (ભાગ ૧), મુંબઈ ૧૯૮૪, "પ્રસ્તાવના," પૃ ૫૫-૫૬, તથા તેમાં જ મુનિ પુણ્યવિજયજી, "જૈન આગમ સંબંધિત સંક્ષિપ્ત વક્તવ્ય," પૃ ૧૮.
૪. જુઓ *Catalogue of Palm-leaf Manuscripts in the Santinatha Jain Bhandar Cambay* (Ed. Muni Punyavijaya), G. O. S. No. 149, Baroda 1966, p. 342.
૫. વેદ, *કપડવંજની*, પૃ ૬-૮.
૬. જુઓ જિનવિજય, *પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ*, શ્રી જૈન આત્માનન્દસભા-ભાવનગર ૧૯૨૯, પૃ ૩૨૭-૩૨૮, લેખાંક ૫૪૩.
૭. જુઓ અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ, *જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ*, ભાગ પહેલો, અમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃ ૧૪૯.
૮. વિમલવસહી, દેલવાડા, (આબૂ)માં નેદ મંત્રીના સં ૧૨૦૧ / ઈ ૦ સં ૧૧૫૫ના અભિલેખમાં "મહિંદુક" નામ આવે છે: એથી એવું નામ બારમી શતકમાં યડતું હતું તેવું પ્રમાણ મળી રહે છે. (જુઓ મુનિ જયન્તવિજય, આબૂ ભાગ બીજો, ઉજ્જૈન વિ. સં ૧૯૯૪ (ઈ. સં ૧૯૩૮), લેખાંક ૫૧, પૃ ૨૬.
૯. મૂળ ગ્રન્થમાંથી પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ માટે જુઓ, *જૈન તૌં સં*, પૃ ૧૪૭, પાદટીપ ૩.
૧૦. *બૃહદ્વચરત્તગચ્છગુર્વાવલિ* ને આધારે આ વિષય પર વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ મધુસૂદન ઢાંકી, "સોલંકીયુગીન ઇતિહાસનાં કેટલાંક ઉપેક્ષિત પાત્રો" *સ્વાધ્યાય ગ્રંથ* ૧૪, ક્રમાંક ૩, વિ. સં ૨૦૩૩ (ઈ. સં ૧૯૭૭), પૃ ૨૨૪-૨૨૯.
૧૧. સોલંકી યુગમાં ગુજરાતમાં નાનાંમોટાં બસોએક જોટલાં જૈન મંદિરો બંધાયેલાં, જેમાંનાં ૯૦ ટકાનો નાશ મુસ્લિમ આક્રમણો તથા શાસન દરમિયાન થઈ ચૂક્યો છે. આ કારણસર પ્રસ્તુત મંદિરોના પ્રશસ્તિલેખો પણ વિનષ્ટ થયા છે. કયાંક કયાંક ટુકડાઓ મળી આવે છે, જેમકે ધોળકાના ઉદયનવિહારની પ્રશસ્તિનો લેખ, ગિરનાર પર ઉદયન મંત્રીના વંશજોનો પ્રશસ્તિ લેખ, ઇત્યાદિ. (અહીં તારંગાના અજિતનાથના મંડપના સ્તંભલેખનું ચિત્ર *American Institute of Indian Studies, Varanasi* ના સૌજન્ય અને સહાયથી પ્રકટ કર્યું છે.)

१. अत्रितनाथना मेरुप्रासाद गूढमंडपना
स्तम्भ परनी सं.नो अभिलेख.

